

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2009 metai

1

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2010

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2009

1

Vilnius 2010

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2009

1

Vilnius 2010

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2010
© Straipsnių autoriai, 2010

EGIDIJUS ALEKSANDRAVIČIUS

TŪKSTANTMEČIO KLAUSIMAS: KAS SIEJA SENĄJĄ IR NAUĄJĄ LIETUVĄ?

Istorija kaip paveldėtas turtas

Keliolika nepriklausomos Lietuvos metų buvo siejami su rengimusi pažymėti Lietuvos vardo paminėjimo tūkstantmetį. Dėta daug pastangų ir lėšų mobilizuojant visuomenės atmintį, prisimenant didžius ir kilnius istorijos nuotykius, atgaivinant vaizduotėje herojus. Dabar niekas nepasakys, kokio dydžio vaisiai subrendo. Neginčytina, kad lietuvių praeities temai buvo skirta labai daug knygų ir straipsnių. Lietuvių istoriografija žengė didelį akademinį žingsnį, o leidyklos ėmėsi leisti tokias ištaigingas knygas, kokios prabanga galėjo atrodyti net anglakalbiame pasaulyje. Ar dėl viso to sumažėjo takoskyra tarp akademinio istorijos mokslo ir lietuvių masinės sąmonės? Šiandien atsakymo dar nėra.

Šiuolaikiniams lietuviams yra įprasta semtis stiprybės iš praeities. Didysis praeities pasakojimas, paveldėtas iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečių – bajorijos, iki romantinių aukštumų pakylėtas *aušrininkų* ir *varpininkų*, greta filologijos tapo antruoju svarbiausiu lietuviškosios tapatybės pamatiniu akmeniu. Nors kalba imta laikyti svarbiausiu lietuviškumo kriterijumi, tačiau ne mažiau, o amžiams bėgant gal net dar labiau, – svarbų vaidmenį ėmė įgyti bendroji kultūrinė atmintis. Suvokdami istoriją žmonės ne tik užauga, bet ir tampa bendrosios atminties bendruomene. Galbūt tai yra modernios tautos esmė.

Tačiau nėra šviesos be šešėlio. Kilnios praeities pasakojimas gali prikelti tautinį pasididžiavimą. Lietuvių atgimimo istorija tą vaizdžiai įrodo. Tačiau vien praeitimi gyventi nereikėtų. Nei eiti pirmyn, nei prisikelti vien atsigręžus atgalios negalima. Net *aušrininkų* diskurse garsiai skambėdavo Jono Šliūpo perspėjimai, kad negalima remtis vien herojišku istoriniu pasakojimu. Jis nepadės, jei dabartyje esame susmukę ir pažeminti. Iš praeities reikia semtis ir kasdienio triūso bei verslumo pamokų.

Pati tūkstantmetė istorija nėra gyvųjų nuopelnas. Ilga ir atmenama praeitis turi būti suvokiama greičiau kaip gyvenančiųjų ir prisimenančiųjų išsipareigojimas. Šią dilemą geriausiai iliustruoja du spalvingi kitų tautų pavyzdžiai: armėnų ir suomių. Žinia, Armėnijos civilizacija skaičiuoja bent du tūkstantmečius. Armėnai pagrįstai gali tuo didžiuotis, tačiau tai tiesiogiai nepadeda susitvarkyti su dabarties politinio ir socialinio gyvenimo sunkumais. Pairusi, korumpuota, vandentiekio problemas sunkiai sprendžianti valstybė ilgu istorijos paveldu neišgydoma.

Kitas pasirinkimas mūsų vaizduotei – suomia. Istorikai pasakys, kad tam tikra prasme suomia galėtų minėti tūkstantmetį po kokių penkių arba aštuonių šimtų metų. Bet šiandien Suomija yra kone pavyzdgingiausiai organizuota Europos valstybė. Kas gyviesiems patraukliau: kilni praeitis ir dabarties nuosmukis, ar neilga istorija ir neabejotinas gebėjimas kurti gerovės valstybę dabartyje?

Istorijos paveldas yra ir turtas, ir atsakomybė. Praeitis negali pakeisti, pavaduoti mūsų – gyvenančių paveldėtojų – valios, gebėjimų, kantrybės, tikėjimo, patriotizmo, darbštumo. Ji beprasmi be dabartyje veiksmų dorybių.

Senoji Lietuva: politinės civilizacijos ir tapatybės bruožai

Istorikų ginčas dėl to, kas sieja senąją Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ir šiuolaikinę Lietuvos Respubliką, gali būti pavadintas simboliniu. Geriausiai jo esmė atsiskleidė dviejų žymių lietuvių išeivijos istorikų Vinco Trumpos ir Vandos Daugirdaitės-Sruogienės polemikoje. Pirmasis įrodinėjo, kad iš esmės nėra jokio tiesioginio ryšio tarp senosios bajoriškosios tautos ir dabarties, o V. Daugirdaitė-Sruogienė gynė koncepciją, kad per rusų viešpatavimo amžių naujoji lietuvių tauta, savo tapatumą radusi valstietiškame sluoksnyje ir lietuvių kalboje, sugebėjo perimti politinės civilizacijos paveldą ir pratęsti valstybingumo, arba politinės tautos, egzistenciją. Šiandien galime tarti, jog antroji linija yra tapusi kolektyvinės lietuvių atminties pagrindu. Tačiau visa bėda tame, kad užmirštant V. Trumpos poziciją, nustojama tam tikro istorinio jautrumo. Esame (arba bent viešai skelbiame, kad esame) senosios tradicijos tęsėjai ir neabejotini paveldėtojai, bet be skausmo ir išsipareigojimo prarandame intelektualinį pajėgumą suvokti labai reikšmingas senosios ir naujosios Lietuvos skirtības. Tai išduoda sporadiškas šurmuly, kylantis paskaičius kokį nors jaunosios baltarusių istoriografijos opusą.

XIX a. pradžioje Abiejų Tautų Respublika grimzdo į praeitį. Padalijimai paveikė ne tik visą jungtinę valstybę, bet ir pačią LDK. Lietuvių ir Žemaičių bajorams tikrai ne simbolinę reikšmę turėjo tai, kad Užnemunės dalis – senosios žemaitijos teritorija – atiteko Lenkijos karalystei. O rusų valdžios sprendimas Palangos pajūrį prijungti prie Kuršo gubernijos buvo sutiktas pasipiktinimo šnibždesiu ir suvokimu, kad tai yra

istorinė skriauda, politinė neteisybė ir dar vienas tautos padalijimas. Nesvarbu, kad ir Lenkijos karalystė, ir Kuršas buvo tos pačios Rusijos imperijos sudėtinės dalys. Tas naujųjų viešpačių šeimininkavimas buvo be galo užgaulus.

XVIII a. pabaigoje Lenkija ir Lietuva kaip valstybės buvo ištrintos iš Europos politinio žemėlapiu. Valstybės sunaikintos, o politinės tautos likimas ano meto visuomenėje buvo tiesiogiai susijęs su valstybės suverenumu. Jei žlunga valstybė, nyksta ir politinė tauta. *Juz Polska wymazana jest z liczby Narodow...*¹ – 1800-aisiais pradeda savo knygos kreipimąsi į skaitytoją garsusis lietuvių teisės tyrinėtojas Tadeusz Czapkowski. Tačiau negailestingai viešpataujanti teorinė nuostata susidūrė su skaudžia ir komplikuota tikrove. Nors manyta, kad politinė tauta negali egzistuoti be valstybės, tuo pačiu metu buvo ieškoma kitokių jos egzistencijos arba atskiros būties argumentų. Tokį atskiros lietuvių tautos egzistencijos įrodymą atrado T. Czapkowski, tame pačiame kreipimesi į skaitytoją pabrėžęs:

*Zostały nam prawa cywilne. Łaska najjaśniejszego Pawła I dozwoliła nam ustawy od ojców zostawione w krajach po jego berłem będących zachować. Gdy nam jest wolno, tego dobrodziejstwa używać, gdy wspomnienie tej łaski ożywia dla dobroczynnego monarchy wdzięczność, winniśmy więc wiedzieć, o dziejach naszych ustaw, i o nich, jak o ważnych pamiątkach, mówić możemy z naszą współbracią, których granica przedziela, a niedawno wspólność praw, języka i ojczyzny łączyła.*²

Traktato autorius savo misiją suprato ne tik kaip teisės istorijos darbą. Jo traktatas – tai visų pirma parankinė knyga visiems, kuriems buvo lemta susidurti su Lietuvos teismais ir procesais. O išsamūs komentarai leido *Lietuvos Statuto* naudotojams bandyti jį interpretuoti ir suprasti, iš kur viena ar kita teisyno nuostata kyla, kokios jos šaknys, kokiam garbių protėvių teisės principui atstovauja. Tokiu būdu politinėje lietuvių sąmonėje radosi atsarginė buveinė, ja tapo tautos teisyne. T. Czapkowski išreiškė tam tikras nusistovėjusias lietuvių politinės praktikos nuostatas, pakylėjo jas į rašytinės tradicijos lygmenį ir savo ruožtu paveikė senosios LDK piliečių – bajorų palikuonis. Jie ėmė suvokti, kad tauta gali egzistuoti be valstybės, tačiau tik kovodama už jos atkūrimą.

Tuo pačiu metu, žinoma, plėtojosi ir stiprėjo kultūrinė tautos samprata, kurios pamatiniu akmeniu buvo pripažįstama kalba ir ta kalba besireiškusi tautos dvasia. Ši tendencija pirmiausia vertė domėtis liaudies kūryba, tirti valstiečių kultūrą, rinkti kalbos paminklus, neabejojant, kad būtent čia slypi konkrečios tautos savastis. Praradusi savo valstybę lietuvių tauta galėjo egzistuoti jau ne kaip politinis vienetas ir politinės civilizacijos subjektas, bet kaip kultūros fenomenas. Šios sąmonės srovės

¹T. C z a p k o w s k i, *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydanem*, t. 1, Warszawa, 1800, s. III.

²Ten pat, p. VII.

tekejo lygiagrečiai, persipindamos tarpusavyje, sustiprėdamos per XIX a. sukilimus, kol ilgainiui, į amžiaus pabaigą kylant šiuolaikinio nacionalizmo bangai, laimėjo filologinė tautos idėja.

T. Czackio veikalas palaikė senosios LDK piliečių tapatybės pamatą. Teisės retorika ir lotyniškieji teisės terminai buvo persunkę Palemono ainių kalbą nebūtinai teismo procesuose ir politiniuose debatuose. Tai reiškėsi ir kasdieniame gyvenime, pradedant bažnyčios šventoriumi ir baigiant Raseinių bei Telšių smuklėmis.

Gebėjimas skaityti, suprasti, interpretuoti, aiškinti ir pritaikyti *Lietuvos Statutą* tiems sluoksniams buvo toks svarbus kaip žydams gebėjimas aiškinti Talmudą. Lietuvių bajorų supantis pasaulis ir žmonių santykiai buvo atpažįstami žvelgiant pro *Statuto* straipsnių tinklą.

1840 m. rusų valdžia panaikino *Lietuvos Statuto* veikimą. Tai buvo neeilinis smūgis tradicinei savivokai. Kadaisė, 1800 m., T. Czackiui imponavusi imperatoriaus Pavlo I geradarybė nustojo galios. Civilinėje teisėje (baudžiamoji jau nuo pat Lietuvos prijungimo prie Rusijos buvo rusiška) nustojo galioti tas archaiškas ir sakralus teisynas, kuris galėjo būti paskutinė gynybinė politinės tautos fronto linija ir paskutiniu apkasu. Tai buvo skaudus smūgis Lietuvos ir Žemaitijos bajorams. Smūgis, dar ilgai skaudinęs atmintį ir gundęs išsivadavimo emocijas. 1863 m. sukilimo išvakarėse tradicinio lietuviškumo ir patriotizmo propagandoje *Lietuvos Statuto* simbolis išlieka. Į klausimą, **kas yra lietuvis**, sukilėliai it kokio patriotinio katechizmo žodžius galėjo pakartoti: **tai tas, kuris myli laisvę ir gerbia Lietuvos Statutą**. Tad kovotojams už Lietuvos laisvę, už mūsų ir jūsų laisvę, tautos teisė, o ne kalba buvo svariausias tapatybės pamatų akmuo.

Padėties nekeitė ir priešukiliminiu laikotarpiu plačiai žinoma aplinkybė, kad šis tautos teisyno garbinimo polinkis derėjo su realistine kritika. Jos pėdsakus galime stebėti visus keturis dešimtmečius, kai *Statutas* galiojo rusų valdomoje Lietuvoje. Lietuviai galėjo nesunkiai stebėti teisinių santykių permainas toje LDK dalyje, kuri buvo atiduota Lenkijos karalystei ir kurioje įsigaliojo *Napoleono kodeksas*. Teisės kultūros istorikams turėtų būti nepaprastai įdomu tyrinėti, kokiais XIX a. keliais nuėjo dvi Lietuvos dalys – viena dešiniajame, o kita kairiajame Nemuno krante. *Napoleono kodekso* ir *Lietuvos Statuto* visuomenės įgijo nemažai sąmonės skirtumų, kurie iki šiolei nėra deramai ištirti ir aprašyti.

Naujųjų laikų iššūkiai: LDK paveldėjimo byla

2007-ųjų metų gegužė buvo karšta ir kupina netikėtumų. Pirmiausia istorinių ir politinių. Vilniuje, Lietuvos Seimo rūmuose gegužės 2 dieną įvyko iškilmingas posėdis, skirtas Gegužės 3-iosios konstitucijai. Praeitis ir modernybė dar labiau susimaišė viename vaizduotės inde, nes tuo pat metu vyko Lenkijos Seimo posėdis, o informa-

cinės technologijos atvėrė galimybes abiejų tautų atstovams atsidurti vienoje erdvėje, viename laike. Pasijausti susietiems bendros atminties kodų. Lenkams Gegužės 3-ioji yra įprasta, kultūrinėje atmintyje įtvirtinta šventė. Šiandieniniams lietuviams ta diena yra tikras iššūkis, keliantis atminties audras.

Ironiška tai, kad Konstitucija prieš du šimtus metų iš esmės liko teisine ir politine fikcija. Abiejų Tautų Respublikos saulėlydyje šis aktas negalėjo atlikti giluminių visuomenės permainų katalizatoriaus vaidmens, tačiau metams bėgant ji tapo laisvės ir teisės simboliu, kuris priminė lenkams ir lietuviams prarastas viltis ir patirtas nuoskaudas. Kita vertus, Konstitucija itin skausmingai žymėjo LDK likimą, jos politinę pabaigą, persikėlimą į tą romantišką praeitį, kurią Adomas Mickevičius liudija „Konrade Valenrode“ ir „Gražinoje“.

Gegužės 3-iosios konstitucija pirmąsyk Lietuvos istorijoje atvedė lietuvius į politinių pasirinkimų kryžkelę, kurioje vienas kelias vedė į valstybės suverenumo relikvų saugojimą, o kitas – į demokratiją. Iki šiandien it Damoklo kardas kybo klausimas, kas svarbiau: tautos laisvė ar demokratinė santvarka? Ar galima tautos laisvė be individo, piliečio laisvės?

Per du šimtus metų lietuvių politinis sluoksnius išbandė įvairius atsakymus. Tačiau tada, XVIII a. pabaigoje, Konstitucija iškėlė LDK valstybingumo apribojimo klausimą, pasiūlė šalies elitui pasirinkti auką dėl bendros su lenkais valstybės ateities. Taip, tam tikra prasme tai galėjo reikšti galutinę LDK pabaigą. *Finis Lituaniae*.

Politinis Lietuvos elitas tą pasirinkimą priėmė su rudens išlygomis. Tačiau svarbiausia tai, kad savojo suverenumo likučius *obywatele Wielkiego Księstwa* (Didžiosios Kunigaikštystės piliečiai) atidavė Lenkijai tuo metu, kai ir pačią Karūną ištiko panašus likimas: ji taip pat buvo nutrinta nuo Europos politinio žemėlapijo. Ar ne istorijos paradoksas, kai vienas mirštantis politinis kūnas atsiduoda kito miršančiojo valiai?

Šis gedulingas faktas yra išties sudėtingo LDK likimo didžiųjų lūžių epochoje įrodymas. Ant XVIII ir XIX a. slenksčio LDK patiria kai ką unikalaus: ji miršta, bet prarasdama savo politinę egzistenciją ji ima skleisti tokioje erdvėje, kurią po 200 metų imsime vadinti virtualiaja. LDK, kaip politinės tikrovės reiškinys, išnyko Rusijos imperijos gniaužtuose, tačiau jos istorinė tikrovė, istorinė atmintis, jos vizija ir tapatybė tapo svarbiausiuoju domėjimosi objektu. Praradus savo vietą Europos politiniame žemėlapyje, buvo pradėta atkariauti istorija. Juk po Alberto Kojalavičiaus „*Historia Lithuaniae*“ publikavimo XVII a. turėjo prabėgti kone pusantro šimtmečio, kol iš naujo imtasi rašyti atskirą tautos istoriją. Vėl svarbus faktas: Teodoro Narbuto lenkiškai parašyta „Lietuvių tautos istorija“ iki šiandien yra nepranokta tiek savo apimtimi, tiek ribėms meilės savo tėvynei romantinėmis deklaracijomis.

Tokia sudėtinga ir prieštaringa LDK tautos istorinės sąmonės sandara buvo svarbus faktorius politinės vaizduotės brandai. Tokia LDK išliko per visą ilgą sukilimų ir

pralaimėjimų amžių – XIX amžių. Kita vertus, lietuvių atgimimas, kaip ir Lenkijos prisikėlimas naujam politiniam gyvenimui XX a. pradžioje, Didžiosios Kunigaikštystės viziją paklaidino naujų etnonacionalizmų labirinte.

XVIII a. katastrofa, ištikusi Abiejų Tautų Respubliką, buvo itin fatališka būtent LDK. Atsitiko tai ne iš karto, Rusijos imperijos valdžiai palaipsniui trinant iš Europos žemėlapių ne tik LDK, bet ir Lenkijos karalystės pavadinimą. Kadangi LDK nebuvo lygiateisis ir lygiavertis Lenkijos karalystės partneris unijoje, o šlovingoje LDK praieityje buvo gausu civilizacinio persipynimo su lietuvių užgrobtomis rusų, ukrainiečių ir baltarusių žemėmis, jai iškilo daugiau istorinio civilizacinio tapatumo problemų. Jekaterinos II dvaras iš karto po įvykdytos aneksijos turėjo visiškai aiškius planus, kaip išnaudoti rusiškuosius Lietuvos istorijos elementus ir suvirškinti buvusią kaimynę Rusijos imperijos viduriuose kaip rusiškos politinės kūrybos vaisių.

Amžinasis stipriųjų ginklas – *divide et impera* – buvo pritaikytas Lietuvai be jokių išlygų. Jekaterina II ir jos vardu veikę naujai užkariauto krašto vietininkai iškart prisi-statė kaip skriaudžiamos liaudies gynėjai nuo *lietuvių ir lenkų ponų*. Imperija, kurioje baudžiava buvo pasiekusi kone rytietiškos vergovės formas, ėmėsi skriaudžiamų valstiečių gynėjų vaidmens tuose kraštuose, kur laisvės dvasia buvo užgesinta jos pačios ginklais. Dvigubi standartai ir skirtingi imperijos veidai – vienas atsuktas į Vakarų, kitas rodomas savos imperijos liaudžiai – tai rusiškoji tradicija.

XVIII a. pabaigoje Rusijos imperijos valdžiai nekilo abejonių dėl LDK esaties: tai buvo valstybė, politinis teritorinis darinys, kurio gyventojų aukštasis sluoksnius – bajorija – susivokė esą tos valstybės piliečiai, o kartais net tvykelėdavo pasiaukojančio patriotizmo dvasia. Pilietiškas, *obywatelstwo Wielkiego Księstwa*, XIX a. pradžioje buvo oficialiosios rusų valdžios atpažįstamas lietuvių bruožas. Kai Lietuvos ir Žemaitijos diduomenė vyko į Peterburgą prisiekti Jekaterinai II, imperijos valdžia nedvejodama žaidė tarptautiniais įvaizdžiais. Tam tikra prasme taip buvo parodoma ne tiek tiesmuka nukariavimo pasekmė, o tik užkariautojo valia įvykdytas monarcho pasikeitimo procesas, kurio metu lietuvių bajorija priėmė neva sąmoningą sprendimą. Rusijos carienė tapo Lietuvos didžiąja kunigaikštine.

Taigi, viena vertus, LDK išnyko iš Europos politinio žemėlapių, o kita vertus, tapdama Rusijos imperijos integralia dalimi, išliko kaip valstybės idėja. Lietuvos didžiųjų kunigaikščių titulo Romanovų tituliniam sąrašui buvimas reiškė norą valdyti LDK žemes, remiantis *senojo režimo* praktikomis. Rusams buvo labai svarbu pabrėžti, kad LDK – tai ne Lenkija, kad būtent lenkai buvo LDK atskirumo skriaudėjai ir ankstyvųjų, pravoslaviškai rusiškų pradų naikintojai. Lygia greta rusų oficialiųjų autorių aprašinėjamoje LDK istorijoje buvo taip neadekvačiai iškeliami rusiškieji pradai, kad lietuvių politinės civilizacijos pėdsakai likdavo nepastebėti. LDK paveldas darėsi it nuolatinių dalybų arena, kurioje buvo ginčijamasi tik dėl to, rusams ar lenkams

turi priklausyti šios kadaise galingos Vytauto valstybės žemės. Tokiu būdu LDK per XIX a. viešpataujančioje opinijoje daugiausia iš istorijos subjekto virto objektu. Rusams *severo zapadnyj kraj*, o lenkų nacionalistams – *kresais*. Savito ir atskiro istorinio politinio veikėjo – politinės lietuvių tautos – kvėpavimas niekad visiškai nesustojo, jis buvo jaučiamas, tačiau vis labiau stumiamas į viešosios erdvės pakraščius, įvardijant patriotiniais keistuoliais, romantikais, *krajovcais*.

Iš liaudies sąmonės gelmių kylantys etninio kultūrinio sąjūdžio ženklai jau provokavo lietuviybės sampratos prieštaravimus ir permainas, tačiau 1863-ųjų metų sukilimo išvakarėse tie prieštaravimai dar netrukdė bendro tradicinio susigyvenimo vaizdiniais. Kaip jau buvo minėta, seniesiems LDK *piliečiams*, sąmoningiems jų palikuonims, svarbiausi jų lietuviškumo bruožai vis dar buvo *laisvės meilė ir ištikimybė Lietuvos Statutui*, o ne kalba ir etnokultūrinės ypatybės. Jos irgi nebuvo bevertės, bet tautinės tapatybės verčių hierarchijoje nusileido politinės tautos bruožams. Bent jau prieš 1863 m. sukilimą taip įrodinėjo kai kurie revoliucinių atsišaukimų autoriai. Vienas iš lietuvių atgimimo šauklių – poetas ir vyskupas Antanas Baranauskas yra geriausias pavyzdys to skausmingo ir galiausiai nesėkme pasibaigusio mėginimo sutaikyti senąjį ir naująjį lietuviškumą. Prieš sukilimą aistringai gynęs bendrus lietuvių ir lenkų išsivadavimo siekius, jis liko ištikimas šiai idėjai iki pat XIX a. ir savo gyvenimo galo. Lietuvos atskirumas jam dar nereikšė antilenkiškumo, taip būdingo daugeliui lietuvių atgimimo veikėjų pažiūroms. A. Baranauskui LDK tradicija buvo neabejotinas dalykas.

Polemikoje su lietuviškojo atgimimo šaukliu – pirmojo lietuviško žurnalo „Aušra“ redaktoriumi Jonu Basanavičiumi – Antanas Baranauskas yra gynęs savąjį, tada nevienareikšmiai suprastą požiūrį: „Lenkai Lietuvoje ne tik penkių amžių, bet net penkių dienų neviešpatavo, nes Lietuva niekad nebuvo Lenkijos provincija, o tik tauta su Lenkija susijungusi, išsaugojusi visišką savivaldą. Iš čia išplaukia, kad nuopelnai ir atsakomybė už viską, ką tikėtai gero ar blogo Lietuva nusprendė ir atliko nuo 1386 iki 1795 m., priklauso ne lenkams, o patiems lietuviams, kaip savo dalios ir nedalios kaltininkams.“³

Šiandien baranauskiškas požiūris visų pirma reiškia, kad visas LDK palikimas, įskaitant ir Gegužės 3-iosios Konstituciją, yra ir lenkų, ir lietuvių istorinis paveldas, nepriklausomai nuo to, geras jis ar blogas.

Nesibaigianti istorija

Lemtinga LDK paveldo likimui XIX a. buvo pačios tautos suvokimo kaita, kuri, Cz. Miłoszo žodžiais tariant, politinei civilizacijai virstant *filologijos produktu*, iš lietuvių tapatybės pašalino laisvės ir teisės simbolius, o paliko tik kalbą ir liaudies kūrybą.

³ A. B a r a n o w s k i, Czy kościół katolicki wynarodowiał litwinów, *Przegląd katolicki*, 1883, nr 38, s. 1 (605).

Seniesiems lietuviams – LDK piliečiams ir jų palikuonims – kalba dar nebuvo tapusi vienatiniu tapatybės ženklu. Bet tuo pat metu neabejotina, jog LDK istorija buvo nepaprastai svarbi tolesniam *filologijos produkto* gyvenimui. Tad laki Cz. Miłoszo metafora turi būti priimama su išlygomis. Jaunoji Lietuva budo ir į *filologijos*, ir į *istorijos produktą*, tačiau LDK istorija Jono Basanavičiaus ir Jono Šliūpo kartos inteligentų buvo perrašoma labai selektyviai, adoruojant (ir, reikia pripažinti, sėkmingai – juk tauta galų gale prisikėlė) pagoniškuosius Gediminaičių laikus ir Lietuvos didįjį kunigaikštį Vytautą, tačiau atmetant gausius poliublijinės Lietuvos istorijos nuotykius. Štai su tokia nuostata ginčijosi vyskupas A. Baranauskas, kuris dėl savo kietos pozicijos daugelio XIX a. pabaigos lietuvių akyse iš atgimimo šauklio virto renegatu ir polonofilu. Senosios LDK idėjos gynimas iš tiesų buvo nelengvas užsiėmimas.

Sunkiausias išbandymas teko senajam Lietuvos piliečių sluoksniui – bajorijos palikuonims. Jiems LDK buvo istorinės sąmonės ir jų savaip suprasto lietuviškumo lopšys. Nenorėdami rinktis viensluoksnių lenkų arba lietuvių nacionalizmo, šie lietuviškai nekalbantys lietuviai išgyveno tikrą traumą. Neišbėstančius šio istorinio pasirinkimo puslapius savo gyvenimuose rašė Mykolas Riomeris, Konstancija Skirmuntaitė, Stanislovas Narutavičius ir dar nemažai kitų, lietuvių visai užmirštų bajorijos palikuonių. Reikia tik mokėti arba bent mokytis juos skaityti.

Štai XX a. pradžiai būdinga nuoskauda dvelkia 1906 m. „Vilniaus žiniose“ paskelbtas (beje, dviem kalbom: lietuviškas vertimas ir lenkiškas originalas) atviras laiškas iš baltarusiškų LDK žemių. Jos autorė ponia S. Wojnilowicz graudeno redakciją, tuo pačiu liudydama rūpestį LDK likimu. Pirmiausia pastebimas LDK ardymo darbas: „Suspausta širdimi imu plunksną į ranką, kad pasiskūsti iš susopėjusios vėlės gelmių, nes blogai dedasi mūsų giminėje Lietuvoje. Tamstos per blogai suprastą patriotizmą, padarėte Lietuvą mažute, iš ko džiaugiasi mūsų priešininkai ir lenkai; priešininkai dėl to džiaugiasi, kad maža šalelė, susidedanti iš trijų ir tai nepilnų, gubernijų jiems nebau gi. Lenkai džiaugiasi, kad jiems netikėtai tiek pribuvo...“⁴

Gana tipiškas LDK piliečio *krajowco* mentaliteto dokumentas. Jame rusų cenzūros sąlygomis gebama aiškiai skirti *priešininkus* ir *lenkus*. Lenkai nėra priešininkai, bet jie yra *kiti*, jie nėra *mes*, jie ne tas pats kas lietuviai Lietuvoje. Dar radikaliau šias pažiūras dėstė Konstancija Skirmuntaitė, nuolat gynusi *lietuviškai nekalbėjusių lietuvių* bylą nuo lenkų ir lietuvių nacionalistų.

S. Wojnilowicz apgailestauja, kad LDK idėjos turinys ir jos paveldas yra išnešiojamas į gabalus: „...Vilniuje lig prikľumo skamba, kad Lietuvoje, kas tik lenkiškai kalba, tas yra lenkas. Suprantamas dalykas, kad ir mūsų genijus poetus ir mokslo vyrus skaito savais, nes lietuviai, lietuviškai kalbantieji, maloniai juos jiems pasiūlė, vien tik

⁴S. Wojnilowicz laiškas, *Vilniaus žinios*, 1906 m. lapkričio mėn., Nr. 264.

dėl to, kad jie priėmė lenkų kalbą nuo protėvių už gimtą paskaitytą. Tai yra skriauda visai Lietuvai, kurią tamstos turite atlyginti, nes patys sutvėrėte tą perskyrimą, o mes čia visi kenčiame. Ar Mickevičius, rašydamas „Lietuva, Tėvyne mano“, manė lenku esąs? Ar Kondratavičius, rašydamas „Lietuva, mano gimtoji, žeme mano šventa“, ar tas irgi jautėsi lenku?“⁵

Emocingi lietuvių autorės samprotavimai yra baigiami dar skaudesniais kaltinimais *jaunosios Lietuvos* netoliaregiškam nacionalizmui: „Ar mažai pražuvo lietuvių, lenkiškai kalbančių, ant kartuvių, nuo kulku, Sibire? Ar jie žuvo už Lenkiją? (...) Žuvome už Lietuvą, nes lietuviais esame (...). Galime kalbėti įvairiomis kalbomis, bet jaustis turime vaikais vienos motinos esą. Maloniai norėčiau kalbėti ir lietuviškai, bet esu persitikrusi, kad ir tie, kurie lenkiškai nekalba, nenukentės tiek už tėvynę.“⁵

Pasitaikė panašių LDK piliečių liudijimų ir lenkiškoje periodikoje, tačiau akivaizdu, jog tai buvo nepopuliarios ir negeistinos pažiūros. Jos kirtosi su nacionalizmo – kaip lietuvių, taip ir lenkų – programomis. Buvo diegiama mintis, kad visi tie *krajowcu* himnai LDK garbei yra ne daugiau kaip archaiški prietarai. Taip artėjo dar vienas, dabar jau virtualiosios LDK saulėlydis. Ar jis galutinai numarino senosios atminties formas, tegu pasako laisvi ir nerimstantys istorikai. Juk Lietuvos istorija tęsiasi?

Dabar jau žinome, kad Pirmojo pasaulinio karo metais galutinai išsiskyrė politiniai bei socialiniai Lenkijos ir Lietuvos keliai. Susistumdymai bažnyčių šventoriuose baigėsi mūšiais karo laukuose prie Gardino, Suvalkų, net prie Širvintų. XVIII a. pabaigoje *priešininkų* pradėtas LDK padalijimo darbas (pirmiausia Užnemunės atskyrimas) dabar buvo pratęstas savomis, t. y. buvusios unijos partnerių rankomis. Senosios Lietuvos valstybės kontūrai dar blykčiojo istorinėje vaizduotėje. LDK patriotai ir krajovcai, lietuviai–lenkai (arba kitaip – daugiakultūrio senosios Lietuvos valstybės tapatumo saugotojai) skaudžiai pralaimėjo ir nusivylė, pasitraukdami į viešojo gyvenimo pakraščius. Daugelis, panašiai kaip 1918 m. *Vasario 16 akto*, paskelbusio Lietuvos nepriklausomybę, signataras Stanislovas Narutavičius nusivylė naujos valstybės tikrove. Jo broliui Gabrieliui Narutowicziui – pirmajam Lenkijos prezidentui – LDK sentimentai ir federalistinės svajonės kainavo dar daugiau – gyvybę. Lenkų radikalieji nacionalistai leido jam pabūti prezidento poste vos kelias savaites, daugiausia už tai, kad kalbėjo apie istorinę Jogailaičių politiką, uniją ir federaciją...

Tiesa, ta Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir po šimtametės rusų viešpatystės, *Pirmojo pasaulinio karo priešaušryje* (...) *vis dar turėjo savo patriotus, besivadinančius Lietuviais...* Lenkijoje kartais tai buvo primenama maršalo Józefo Piłsudskio aplinkoje. Kartais tą idėją gynė *gente Litwana natione Litwana* save vadinusi Kons-

⁵ Ten pat.

tancija Skirmuntaitė, ligos ir sienų atskirta Lenkijos valdomoje Pinsko aplinkoje. Lietuvoje nuosekliausias LDK idėjos gynėjas išliko profesorius Mykolas Riomeris, pasirinkęs Lietuvą.

Istorikų dirbtuvėse ir ne tik yra įprasta kalbėti apie paskutiniuosius *Didžiosios Kunigaikštystės piliečius*. Tačiau laikas negailestingai klausia, ar visi jie jau praeityje? O gal žinome, kas buvo ar yra paskutinis iš paskutiniųjų? Gal Czesławas Miłoszas? Vargu, ar kas ryšis atsakyti tiesiai ir vienareikšmiškai. O gal racionaliau yra tikėtis, kad LDK politinė vizija, pasimetusi XX a. katastrofų ir pasaulinių karų kryžkelių istoriniuose kontekstuose, neišnyko be pėdsakų, o praeitis nenumirė antrą sykį, kol mes gyvename ir prisimename?

Ateities pasirinkimai, arba vietoj išvadų

Senosios ir naujosios Lietuvos saitai, istorinės tradicijos tęstinumo gija nėra vienareikšmis dalykas. Kas šiandien it senųjų LDK piliečių, bajorijos atstovas pasakys, kad yra lietuvis dėl to, kad *myli laisvę ir gerbia Lietuvos konstituciją*? Neprimetu čia prielaidos, kad visi šiandienos lietuviai negerbia Konstitucijos, tačiau kvestionuoju dabartinės etnofilologinės tapatybės sandarą, pasigendu teisinės sąmonės elementų dabartinio tapatumo audinyje, kitaip tariant, ieškau saitų tarp senojo ir naujojo lietuviškumo. Kur gi kitur, jei ne šiame kolektyvinės sąmonės klode tų saitų ieškoti ir dar nesimušti liežuviais bei plunksnomis su baltarusiais (it dabartiniams bulgarams, Makedoniečiams ir graikams) dėl to, kam priklauso senoji LDK ir net pats lietuvių vardas.

Iš karto pabrėžiau: laikausi ne *arba... arba* (arba senasis politinės tautos tapatumo principas, arba *filologijos produkto* kriterijai) nuostatos, bet tikiu *ir.. ir* galimybe, t. y. kompromisinio kelio perspektyvumu, kuris atveria praeities ir ateities kontinuumo galimybes. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė – politinė lietuvių civilizacija ir dabartinis etnonacionalistinis lietuviybės pagrindas labai sunkiai sutampa, tačiau manau, kad vis dar yra įmanomos ne tik paviršutinės, vadovėline prievarta dvelkiančios jungtys, kurios turi būti stiprinamos per tyrimus, studijas, per istorinės vaizduotės našumą, per atminties gaivinimą ir sudėtingas akademinės historiografijos pastangas įterpti į tą atmintį prieštarų mūsų tapatybės pasikeitimų per ilgą nuopolio laiką lygtis. Nuovargis spręsti sudėtingus istorijos uždavinius ir polinkis į bevalį paprastumą, artėjantį prie patriotinio diletantizmo, būtų labai bloga žinia mūsų ateičiai.

Pastaruosius du šimtmečius Lietuvos Respublika laisvai gyvavo vos keturias dešimtis metų. Politinės tautos konstitucinė sąranga neturėjo pakankamai laiko įsiskverbti

į naujosios lietuvių tapatybės kaulus ir smegenis. Tačiau mes vis dar turime savo laisvę ir mūsų laukiančią ateitį. Nuo mūsų išminties ir valios priklausys, ar tūkstantmetis paveldas virs sunkia girnapuse po tautos kaklu, provokuos konfliktus su tautinėmis mažumomis ir kaimynais, ar padės paversti tą paveldą savo stiprybe, savos politinės sąmonės ir europietiško civilizuotumo tobulumo pagrindu. Pati praeitis savaime šito negarantuoja. Joks tūkstantmetis neišlaisvina mūsų nuo sąmoningos kuriančios veiklos prievolės ir nuo atsakomybės.

Šiandieninės lietuviybės atpažinimo kriterijai turi būti vis labiau praplečiami valstybiniais pilietiniais argumentais. Politinė tauta arba *nacija* pirmiausia turi imti suvokti save ne tik per kultūrą ir kalbą, bet ir per pilietinio lojalumo ir teisės argumentus. Kuo mūsų sąmonėje kiekvienas Lietuvos pilietis – nepriklausomai nuo genų, odos spalvos ir kultivuojamų papročių – bus suvokiamas kaip savas, kaip lietuvis, tai reikš, kad priartėjame prie didžiosios LDK politinės civilizacijos ribų ir iš tiesų imame paveldėti tai, ką kūrė Vytauto Didžiojo kariai ir politikai, žemdirbiai ir poetai. Buvimas šiuoiaikiniėje Europos Sąjungoje gali padėti mums susidoroti su sunkiais mentalinių pasikeitimų uždaviniais.

QUESTION OF THE MILLENNIUM: WHAT IS COMMON BETWEEN THE OLD AND THE NEW LITHUANIA?

Summary

EGIDIJUS ALEKSANDRAVIČIUS

The article is intended to prompt a discussion among historians on the key question of the Lithuanian history: what is common between the old GDL and the present Republic of Lithuania. Nearly fifty years ago the academic dispute heated by Lithuanian historians Vincas Trumpa and Vanda Daugirdaitė-Sruogienė has gained a new value and meaning at the present times celebrating the millennium of the name of Lithuania.

A dozen of years of the independent Lithuania were associated with its preparation to mark the millennium from the first mentioning of its name. Great effort and funds were allocated to mobilize the public memory, remember the great and noble historical events and to revive heroes in the people's imagination. The theme of the ancient past of Lithuanians was undoubtedly discussed in a number of books and articles. The Lithuanian historiography took a huge academic step and the publishing houses began producing such opulent books which are considered luxury even in the English-speaking world. Has it decreased the divide between the academic science of history and the collective consciousness of Lithuanians? At present no one can say that.

Under the circumstances of façade celebration of the Millennium it would be useful to get back to the old questions. The great story of the past inherited from citizens of the Grand Duchy of Lithuania, i.e. the landed nobility (boiars), and elevated to the romantic height by The Aušra and The Varpas patriots, has become (in addition to philology) the second cornerstone of the Lithuanian identity. Although the language tends to be regarded the most important criteria of being Lithuanian, the role of the collective cultural memory has become equally important and with centuries its significance has even increased. In the process of understanding history, people pass from the childhood into the community of the collective memory. Perhaps that is the essence of a modern nation.

The main intrigue of the article is related to the complicated interpretation of coexistence of the old understanding of the Lithuanian identity with the present perception. The true tie between the old and the new Lithuania is an object of both academic interpretations and the collective consciousness. To put it in other words, the core values of the political nation of the GDL may be inherited only by a subject which first of all itself is a political nation.

The political nation should primarily try to identify itself not only through the culture and language, but also through arguments of the civic loyalty and law. When every citizen of Lithuania – irrespective of their genes, color of skin or customs – in our consciousness will be perceived as our own, as a Lithuanian, it would mean that we are getting closer to the sphere of the great political civilization of the GDL and we are actually ready to inherit what was created by Vytautas Magnus' warriors and politicians, farmers and poets. Existence in the present European Union may help us to cope with the difficult tasks of mental changes.

Gauta 2009 m. birželio mėn.

Egidijus Aleksandravičius. Profesorius, humanitarinių mokslų daktaras, Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centro vadovas. Kelių mokslinių studijų ir daugelio straipsnių lietuvių ir užsienio kalbomis autorius. Mokslinių interesų kryptys – XIX a. Lietuvos istorija; lietuvių išeivijos istorija. Publicistas.

Adresas: Vytauto Didžiojo universitetas, Daukanto g. 25, LT-44249, Kaunas.

El. paštas: e.aleksandravicius@hmf.vdu.lt